

ETİK YÖNLERİYLE CORONA VİRÜS (COVID 19) PANDEMİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Arif Hüdaî KÖKEN

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD

Halk sağlığı acillerine müdahale planı yaparken ve müdahalede bulunulurken, eksik bilgi ve zaman baskısı altında politika geliştirmek ve karar vermek etik açıdan kaygılar barındırmaktadır. Toplumsal anlamda bir korku ve panik havasının yaşandığı halk sağlığını ilgilendiren ve yaşamın birçok alanında baş etmesi güç problemler ortaya çıkaran salgın hastalıklarla mücadele süreci, alınan kararları etik açıdan daha da görünür kılmaktadır. Bu nedenle salgın hastalıklarla ilgili yapılan politikalarda ve alınan kararlarda etik gerekçelendirme güç olduğu kadar toplumun biyolojik, psikolojik, ekonomik, sosyolojik birçok konularda yıkıcı etkilere neden olabileceği için bir risk de barındırmaktadır (1).

Genel olarak toplumun sağlık ihtiyaçları düzenli ve öngörülebilir bir şekilde ortaya çıkmakta ve buna göre planlar yapılmaktadır. Salgınlarda beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan yüksek sağlık ihtiyaçlarına etkili cevap verme, uluslararası yararı gözetme, iş birliği yapma, toplum sağlığını koruma, bireysel ve toplumsal yararları gözetme, kaynakları adil bir şekilde paylaşırma, acil durumlara müdahale stratejileri geliştirme, tıbbi malzeme stoklama gibi durumlarda kişi ve kurumların etik sorumluluklarına uygun karar almaları mücadeleyi daha etkin kılacaktır (2).

Salgınla mücadelenin başarılı bir sonuca ulaşabilmesi için halkın katılımı kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle hükümet yetkilileri, kamu çalışanları ve sağlık profesyonelleri alınacak politik kararlarda halkın katılımını etik değerler çerçevesinde değerlendirme sorumluluğunu taşımaları ve halkın rolünün toplumsal yarara nasıl katkı sağlayacağı iyi anlatılmalıdır (3).

Sosyal adalet teorileri temel ilkeler bakımından ele alındığında, özellikle savunmasız gruplar söz konusu olduğunda zararları önlemek veya hafifletmek için bireysel ve toplumsal yükümlülükler vurgu yapmaktadır. Bu yükümlülükler öncelikle hükümetler, sosyal ve mesleki rolleri olan belirli kişiler veya sivil toplum örgütleri açısından daha özel hal almaktadır. Bu nedenle salgın hastalıkların varlığında adalet, sosyal yarar, yarar-yük dengesi, fırsat eşitliği gözetilirken yaşlılar, çocuklar, kadınlar, kronik hastalığı olanlar gibi savunmasız grupların durumlarını dikkate alarak uygulamalar yapmak etik açıdan daha da önemli hale gelmektedir (4).

Tarihsel açıdan bakıldığında salgın hastalıklara sağlık çalışanlarının yabancı olmadığı görülmektedir. Ama salgın hastalığın görüldüğü bölge özelinde sağlık sorunlarının beraberinde sosyal, ekonomik yönetsel sorunlar da görülmektedir. Salgın hastalığın bir de pandemi ile dünyanın birçok yerinde kendini göstermesi, sorunları bölgesel yapmaktan öte evrensel boyuta taşımaktadır.

Çin'in Wuhan kentinde ilk olarak Aralık 2019'da görülen, yeni tip corona virüs olarak adlandırılan COVID 19 salgınının dünyaya yayılmasını önlemede sağlık ve yönetim alanındaki yetkililer yönetmesi güç sorunlar yaşamışlar ve halen yaşamaktadırlar. Mart 2020 itibariyle Türkiye'de de salgının kendini göstermesiyle birlikte aynı sorunlarla kesin olarak biz de yüzleşmiş olduk. Toplumsal, yönetsel, demografik özelliklere göre farklı şekillerde baş etmesi güç sorunlar ortaya çıkaran COVID 19 salgını ile mücadele etik yönleriyle de çok farklı başlıklar altında kendisini göstermektedir.

Tüm salgın hastalıklarda olduğu gibi, COVID 19 pandemisinde de etik açıdan dikkate alınması gereken konular daha da dikkat çekmekte ve salgın ile mücadelenin önemli hareket noktası olmaktadır. Bu yazıda Türkiye'de COVID 19 salgını süresince mücadele eden, politika belirleyen, toplumsal sorumluluğunu yerine getiren, salgından etkilenen her bir bireyi ilgilendiren ve salgınla mücadele sürecindeki uygulamalara yol gösterici olması açısından etik konulara Tablo.1 özelinde değinilecektir.

Tablo.1. Salgınlarda Etik Yönleriyle Öne Çıkan Konular

Küresel Boyut	- Uluslararası Sorumluluklar
Yönetim Boyutu	- Hükümetlerin Sorumlulukları - Toplumun Salgınla Mücadeleye Dâhil Edilmesi - Kaynakların Paylaştırılması
Kurumsal Boyut	- Veri Paylaşımı - Çalışanların Hakları - Sağlık Hizmetleri Sunumu
Sağlık Profesyonelliği Boyutu	- Teşhis, Tedavi ve Önlenmeye Yönelik Yükümlülükler - Triaaj
Bilimsel Araştırma Boyutu	- Salgın Sırasında Yapılan Araştırmalar - Araştırma Kapsamında, Etkisi Kanıtlanmamış Tıbbi Yöntemlerin Kullanımı - Biyolojik Örneklerin Toplanması ve Saklanması
Toplumsal Boyut	- Hareket Özgürlüklerinin Kısıtlanması - Savunmasız Grupların Durumları - Cinsiyete Dayalı Farklılıkların Ele Alınması

Küresel Boyut

Uluslararası Sorumluluklar

- Uluslararası hukuk ve sağlıkla ilgili uluslararası düzenlemeler salgın ile küresel mücadelede ülkeleri işbirliği içerisinde hareket etmeye teşvik etmektedir. Bu nedenle ilgili makamlar COVID 19 pandemisine müdahale konusunda ulusal politik kararlar alırken uluslararası işbirliği ve koordinasyona da açık olmalıdırlar (5).
- Pandemi ile mücadele, sadece ulusal çıkarları koruma güdüsü yerine uluslararası dayanışma ve iş birliği zemininde de yapılmalıdır. Pandemi süresince koruyucu ekipmanlar, tanı testleri, ilaçlar, ventilatör cihazları toplumsal ve profesyonel ihtiyaçları temin konusunda ülkelerin birbirine destek olmaları gerekmektedir (6).
- Ekonomik ve sosyal açıdan olumsuz sonuçları olsa dahi, tüm ülkeler küresel sağlığı tehdit eden pandemi ile ilgili gözlemlerini küresel sorumluluğunun gereği olarak ilgili uluslararası resmi kurumlarla şeffaf bir şekilde paylaşmalıdır (7).

Yönetim Boyutu

Hükümetlerin Sorumlulukları

- COVID 19 salgınıyla mücadelede ilk olarak hükümete düşen önemli sorumluluklar şunlardır: politika geliştirmek, kaynak yönetimi sağlamak, planlama ve koordinasyon yapmak, veri yönetimini sağlamak, sağlık altyapısı ve lojistik sağlamak, sağlık hizmetleri ve diğer kurumsal hizmetleri organize etmek, her bir kurumun ihtiyaca özel kapasitelerini arttırmak. Tüm bu sorumluluklar eşitlik, adalet, birey ve toplumun yararı, dayanışma, insan onuruna saygı gibi etik ilkelere bağlı kalarak yerine getirilmeli ve salgınla mücadelede tüm kurumsal mekanizmalar harekete geçirilmelidir (8).
- Pandemi toplum sağlığına ilişkin müdahalelerin yasal temelleri oluşturulmalıdır. Bununla birlikte oluşacak olan bireysel haklara yönelik ihlallerin ve bireysel zararların asgari düzeye indirilmesi yönünde düzenlemeler yapılmalıdır (7).
- Salgına yönelik müdahalelerin yanında diğer potansiyel afetler için hazırlık planları geliştirmeli ve ilgili sağlık tesisleri müdahaleye hazır bir vaziyette tutulmalıdır (7).
- Pandemi etkenine ilişkin teşhis, tedavi ve aşı gibi çalışmalar finansal, teknik ve bilimsel yönden desteklenmelidir (7).
- Mevcut salgının yönetimine rehberlik edecek ve gelecekte olabilecek salgınlara müdahale etmeye yardımcı olacak gözlem ve veri toplama konusunda sistematik bir

yaklaşım sergilenmelidir. Bu süreçte kişi ya da grupların bedensel ve ruhsal yönlerden zarar görmesi engellenmeli, kişisel verileri güvence altına alınmalıdır (7).

Toplumun Salgınla Mücadeleye Dâhil Edilmesi

- Pandemiyle mücadele edilirken yetkililer hakla karşı şeffaf olmalı ve her bir vatandaşa bireysel sorumlulukları anlatılarak toplumsal katılım sağlanmalıdır (7).
- COVID 19 pandemisi Türkiye’de de ciddi anlamda sağlık tehdidi oluşturmaktadır. Bu nedenle halka duyurulan pandemi tedbirlerine uyarak bireysel ve toplumsal sorumluluğu her bir vatandaş yerine getirmelidir (6).
- Pandemi süreciyle ilgili olarak alınan halk sağlığı tedbirleri ve bu tedbirlere uyma konusunda topluma telkinde bulunulması kişilerin özerkliğini kısıtlamaktadır. Burada politika düzenleyenlerin bireysel ve toplumsal çıkarları dengede tutacak etik ve yasal kararlar almaları bireylerin toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesine olumlu katkı sunacaktır (9).
- Geçmiş deneyimler, gönüllü işbirliğinin ve kamuoyunun güvenini alarak yapılan müdahalelerin bireysel korku ve toplumsal paniği azalttığını göstermiştir. Bu nedenle halk sağlığını tehdit eden COVID 19 salgınına yapılacak olan müdahale kararları etik açıdan da toplum vicdanında karşılık bulmalıdır. Böylece her bir kişinin gönüllü işbirliği sağlanabilecek ve toplumsal güven gelişecektir. Sonuç olarak toplumun her bir ferdi, salgın ile mücadelenin önemli bir parçası olduğunu hissederek sorumluluğunu içten bir şekilde yerine getirecektir (10).
- Risk iletişimi, salgına müdahalenin temelini oluşturan unsurlardan birisidir ve tehlike altında olan bireylerin sağlık uzmanları veya yetkililer ile yaşamları, sağlıkları, ekonomik veya sosyal refahları ile ilgili bilgi, tavsiye ve görüş alışverişini ifade eder. Burada temel amaç risk altındaki herkesin koruyucu ve önleyici eylemlerde bulunmaları için bilinçli kararlar alabilmelerini sağlamaktır. Etkili bir şekilde yapılan risk iletişimi sadece hastalığı azaltıp hayat kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda ülkenin ve toplumun acil durumlar karşısında sosyal, ekonomik ve politik istikrarlarını korumasını sağlayacaktır (11).

Kaynakların Paylaşılması

- Salgın olaylarında gıda, su, ilaç gibi kaynaklar aniden artan ihtiyaçlar sonucunda yetersiz kalabilir. Bu nedenle kıt kaynakların adil yönetimi ve toplumsal yararı en üst düzeye çıkaracak şekilde etkin şekilde kullanımı gerekmektedir (7).

- Etik ilkeler, sađlđın korunmasını her bir insanın hakkı olarak kabul etmektedir. COVID 19 salgını ile mücadelede söz konusu sağlık kaynaklarının paylaşılması olduğunda yarar sağlama, adalet ve eşitlik temelli etik yaklaşımların sergilenmesi gerekmektedir. Kaynakların paylaşılmasında insan onuru gözetilmelidir (6).
- UNESCO Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 14'üncü madde herkesin eşit bir şekilde, ayrımcılığa uğramadan en yüksek standartta sağlık hizmeti almasının temel insan hakkının bir gereği olduğunu vurgulamaktadır (12).

Kurumsal Boyut

Veri Paylaşımı

- Pandemi sürecinde elde edilen veriler her gün değişkenlik göstermektedir. Artan sağlık yükü teşhis ve tedavilerin zamanında yapılmasıyla ilgili sorunlar ortaya çıkaracaktır. Bu açıdan sahadan elde edilen verilerin hızlı ve etik açıdan uygun paylaşımı, etiyolojik faktörlerin tanımlanmasına, salgının kontrol altına alınmasına, mevcut ve yeni tedavilerin değerlendirilmesine ve sınırlı kaynakların etkili kullanılmasına rehberlik edecektir (7).
- Politikacılar, bilim insanları, ilgili kurum yetkilileri ve basın-yayın organları tarafından toplumla paylaşılan bilgiler doğru bir şekilde, açık, zamanında, şeffaf ve eksiksiz olmalıdır. Toplum bilgilendirilirken panik havası oluşturmamak, pandeminin ciddiyetini göstermek ve toplumsal bilinci geliştirmek COVID 19 salgını ile mücadelede bireysel ve toplumsal katılımın önemli köşe taşları olacaktır (6).
- Toplumla paylaşılacak olan bilgiler insan hakkını zedeleyecek bir duruma yol açmamalıdır. Özerklik, bilgi gizliliği, mahremiyet, kişilerin güvenliği ve çıkarlarının korunması için dengeli bir süreç yönetimi yapılmalıdır (6).

Çalışanların Hakları

- Pandemi süresince hastanede hekimler, hemşireler, laboratuvar personelleri, hastane temizlik görevlileri gibi çalışanların yanında hastane öncesi alanda paramedikler, acil tıp teknisyenleri, ambulans şoförleri sağlık hizmetlerinin sürekliliğini sağlamaktadırlar. Ayrıca halk sağlığını korumaya yönelik tedbirlerin uygulanmasındaki rolü olan diğer çalışanlar da pandemi ile mücadelede etkin rol üstlenmektedirler. Aktif olarak görev yapan tüm çalışanlar pandemi süresince sundukları hizmetin bir sonucu olarak büyük riskler üstlenmektedirler. Pandemi ile mücadelede, yetkisi dâhilinde herkesin çalışma sorumluluğu vardır. Ancak en ön safta

çalışan bu görevlilerden sınırsız bir şekilde risk üstlenmeleri beklenemez. Bu nedenle tüm çalışanların enfeksiyon riskinden korunması, sağlık hizmetlerine öncelikli erişim, damgalanma ve ayrımcılığa karşı korunması, aile üyelerinin ruhsal açıdan desteklenmesi için uygulama ve politikalar geliştirilmelidir (7).

- Ulusal makamlar ve işverenler, enfeksiyon risklerini azaltmak için çalışanları desteklemek ve koruma sorumluluğu taşımaktadırlar. Bunun için çalışanların kendilerini nasıl koruyabilecekleri hakkında bilgi sağlama, mesleki riskleri mümkün olduğunca azaltma, kişisel koruyucu ekipman temin etme, gerektiğinde tıbbi bakım ve tedavi almaları konusunda destek olma, psikososyal destek sağlama gibi sorumluluklarını yerine getirmeyi bir zorunluluk ve insani bir görev olarak kabul etmelidirler (5).

Sağlık Hizmetleri Sunumu

- Pandeminin toplumsal etkisi sağlık çalışanlarını da baskı altına almakta sağlık hizmeti sunarken enfeksiyonun yayılması konusunda kaygılar yaşamaktadırlar. Pandemiye neden olan COVID 19 enfeksiyonlarının toplumda görülmeye başlamasıyla sağlık kurumlarında sunulan hizmetlerle ilgili kısıtlamalara gidilmesi akılcı bir uygulama olarak kabul edilmektedir. Böylelikle etik açıdan toplumsal yarar öncelenmiş olacak ve enfeksiyonun bulaş riskinin yüksek olduğu sağlık kurumları daha kontrollü bir şekilde sağlık hizmeti sunacaktır (13).
- Yapılan müdahalelerin ve alınan kararların etik açıdan savunulabilir olması için, etik kurallara dikkat edilmelidir. Tüm aşamalarda kararların açık, hesap verilebilir, şeffaf olmasına ve uygun karar vericilerin sürece dâhil edilmesine özen gösterilmelidir. Karar vermesi zor olan durumlara karşı klinisyenlere kararlarında destek olmak üzere sürekli erişilebilir hastane etik kurulları oluşturulmalıdır (13).

Sağlık Profesyonelliği Boyutu

Teşhis, Tedavi ve Önlenmeye Yönelik Yükümlülükler

- Sağlık çalışanlarının ve diğer müdahale ekiplerinin, COVID 19 salgını ile mücadele sürecinde sorumluluk sınırları içerisinde mesleki, etik ve yasal sorumluluklarına uygun şekilde hareket etmeleri gerekmektedir (5).
- Pandemiye sebep olan hastalığın tanısı, tedavisi veya önlenmesi için mümkün olan en yüksek hasta güvenliği sağlanmalı ve tıbbi uygulamalar profesyonel tıbbi standartlara uygun olarak yapılmalıdır. Bunun için uluslararası düzeyde uzmanların belirlediği

asgari tıbbi bakım ve tedavi standartlarına uygun davranılmalıdır. Tedavi ve bakımı yapılacak hastaların, kendileri ile ilgili önerilen uygulamalara katılmaları mümkün olduğunca teşvik edilmeli, karar verme yeterliği bulunmayan hastalar için vekil karar vericiler sürece dâhil olmalıdır (7).

- Pandemi ile mücadelede görev alan tüm çalışanların salgınla mücadele politikası geliştirmeye katkı sunacak bilgileri doğru bir şekilde yetkililere aktarma, özenli bir şekilde görev ve sorumluluğunu yerine getirme yükümlülüğü bulunmaktadır (7).

Triaj

- COVID 19 salgını sırasında sağlık hizmeti sunumu zorlaştığında, sağlık hizmetlerini yürütenlerin triyaj uygulamasını devreye sokmaları gerekebilir. Artan sağlık ihtiyacı karşısında, birden fazla kişinin aynı anda yaşamını tehdit eden durumlar ortaya çıkabilir.

Böyle durumlarda triaja tabi tutulacak hastaların yarar görme potansiyeli öncelikli değerlendirilmelidir. Böylece doğru bir şekilde kimin öncelikli olarak tedavi edileceği kararı değerlendirilmiş olunacak ve toplumsal yararın en üst düzeye çıkarılmasına gayret gösterilecektir (13).

- Ambulans ve hastane öncesi bakım kaynakları için hastane öncesi triyaj, acil servise hastanın ulaştığındaki triyaj, yoğun bakıma kabul için yapılan triaj olmak üzere farklı aşamalarda triaj yapmak gerekebilecektir (14).
- Triyaj kararlarının bir sonucu olarak yaşam kurtarıcı tedaviye erişim tartışması beraberinde ayrımcılık tartışmaları alevlenecektir. Bu açıdan COVID 19 enfeksiyonlarındaki mortalite ile ilgili yaş ortalaması göz önüne alındığında yaş ayrımcılığının yapılması etik ve yasal açıdan tartışma yaratacaktır (13).

Bilimsel Araştırma Boyutu

Salgın Sırasında Yapılan Araştırmalar

- Bulaşıcı hastalığa yönelik olarak yapılacak olan klinik araştırmalar mevcut olan sorun ve gelecekte görülmesi muhtemel salgına hazırlık olması açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan araştırmacılara ve araştırma etik kurullarına önemli etik sorumluluklar düşmektedir. Bunun için araştırmacılar bilimsel araştırma etiğine uygun bilimsel metodolojisi güçlü araştırma tasarlamalı ve araştırma etik kurulları yapılacak olan çalışmalarını değerlendirme konusunda etik standartlardan ödün vermemelidir(7).

- COVID 19 ile mücadelenin önemli ayağı olan tedavi ve aşı çalışmaları tüm dünyada olduğu gibi yerel düzeyde de artmıştır. Acil çözüm bekleyen bu halk sağlığı sorunu için tasarlanan araştırmaları geciktirmemek için araştırma etik kurullarının hızlı bir şekilde değerlendirmesi ve onaylaması kritik bir önem taşımaktadır (6).
- Araştırmalar hasta ve sağlık çalışanının güvenliğinden ödün vermeden, sağlık hizmetlerini aksatmadan mümkün olduğunca kısa sürede tamamlanmalıdır (15).
- Yapılacak olan araştırmanın olası olumlu sonuçlarının sadece yerelde değil, tüm dünyayı ilgilendiren sonuçlar olduğu bilinciyle araştırmacılar hareket etmeli, finansal çıkarlara odaklanmadan toplum ve insanlığın çıkarları öncelidir. Olumlu anlamda elde edilen araştırma sonuçları tüm dünyanın istifadesine sunulmalıdır (16).
- Araştırmaların olumlu sonuçlarının diğer ülkelerin istifadesine sunulması UNESCO'nun Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 15'inci maddesine göre yararların paylaşılması bağlamında, araştırmacıların toplum ve insanlığa karşı önemli bir etik sorumluluğudur (12).

Araştırma Kapsamında, Etkisi Kanıtlanmamış Tıbbi Yöntemlerin Kullanımı

- Etkisi kanıtlanmamış tıbbi yöntemlerin salgın hastalık tedavisi için kullanılması hızlı ve etkili tedavi arayışı olduğunda görülmektedir. Bu durumda hastaların yararı, zarardan korunması, yarar-risk dengesi, hastanın onamı, hastanın refahı gibi etik konularda hassas davranılmalıdır (7).

Biyolojik Örneklerin Toplanması ve Saklanması

- Salgın sırasında hastalardan alınan biyolojik örnekler klinisyenlere tanı ve tedavi sürecini yönetmek açısından yol gösterici olacaktır. Bu biyolojik örnekler araştırmacılar için patojeni daha iyi anlama ve gelecekte benzer salgınların zararlarını azaltabilecek tanısalsal, terapötik ve önleyici uygulamaları geliştirme yönünden değerli olacaktır. Bunun için hastaların onamlarının alınması ve mahremiyetlerinin korunması önemli etik sorumluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Alınan örneklerin yurt dışına gönderilmesi planlanıyorsa, hükümet ve etik kurulların önerileri doğrultusunda yapılacak olan yurtdışı biyolojik madde transferi anlaşmaları ve prosedürlerine uygun bir şekilde yapılmalıdır (7).

Toplumsal Boyut

Hareket Özgürlüklerinin Kısıtlanması

- Pandemide yapılacak olan kısıtlamalara temel oluşturan etik değer toplum yararı ve refahını korumaktır. Bu nedenle bulaşıcı hastalığın kontrol altına alınması için izolasyon, karantina, seyahatlerin kısıtlanması, insanlar arasındaki teması azaltacak toplumsal diğer önlemlerin alınma zorunluluğu doğabilecektir. Önerilen kısıtlama şekline göre bireysel ve toplumsal temel ihtiyaçların karşılanması yönünde düzenlemeler yapılmalıdır. Bunun yanında alınacak sağlık tedbirlerinin diğer sağlık, sosyal ve ekonomik sonuçlarının iyi değerlendirilmesi ve öngörülen olumsuz sonuçlara yönelik müdahale planları hazırlanmalıdır (7).
- Pandeminin yönetimi, bireysel ve toplumsal çıkarları dengeleyen belirli kararlar almayı gerektirmektedir. Bunun için bireysel hak ve özgürlükleri kısıtlayan tüm müdahalelerin gerekli, makul, orantılı, eşitlikçi, ayrımcı olmadan ve ulusal/uluslararası yasalara uygun olması önemlidir (8).

Savunmasız Grupların Durumları

- Pandemi ile mücadele edilirken alınan tedbirler ve uygulamalar kapsamında yaşlılar, kronik hastalığı olanlar, kadınlar, çocuklar, sosyal ve ekonomik açıdan dezavantajlı bireyler gibi savunmasız grupların zarar görmesi muhtemel olabilmektedir (7).
- COVID 19 pandemisinde Türkiye’de savunmasız grupların daha da savunmasız hale gelme ihtimaline karşı ihtiyaçları gözetilmeli ve gerekli olan düzenlemeler yapılmalıdır (6).
- Savunmasız gruplara yönelik düzenlemelerin UNESCO’nun Uluslararası Biyoetik Kurulunun raporlarında belirttiği ayrımcılık yapmama ve damgalanmama (17) ile insanın savunmasızlığı ve kişisel bütünlüğüne saygı (18) etik ilkelerin dikkate alınarak yapılması gerekmektedir.

Cinsiyete Dayalı Farklılıkların Ele Alınması

- Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet enfeksiyona yatkınlık, alınan sağlık hizmetleri düzeyleri, hastalığın karakteriyle ilgili olarak salgının yayılmasını, seyrini ve sonuçlarını etkileyebilir. Bu nedenle pandemi ile mücadele planlanırken mümkün olduğu kadar fizyolojik, psikolojik, sosyolojik ve kültürel etmenler göz önüne alınarak müdahale politikaları geliştirilmelidir (7).

KAYNAKLAR

1. Jennings B, Arras JD. Ethical Aspects of Public Health Emergency Preparedness and Response. In: Jennings B, Arras JD, Barrett DH, Ellis BA, editors. *Emergency Ethics: Public Health Preparedness and Response*. 1st ed. New York: Oxford University Press; 2016. p. 1–103.
2. Daniels N. Justice, Resource Allocation, and Emergency Preparedness: Issues Regarding Stockpiling. In: Jennings B, Arras JD, Barret DH, Ellis BA, editors. *Emergency Ethics: Public Health Preparedness and Response*. 1st ed. New York: Oxford University Press; 2016. p. 104–34.
3. Bernheim RG. Public Engagement In Emergency Preparedness And Response: Ethical Perspectives In Public Health Practice. In: Jennings B, Arras JD, Barrett DH, Ellis BA, editors. *Emergency Ethics: Public Health Preparedness and Response*. 1st ed. New York: Oxford University Press; 2016. p. 155–86.
4. Powers M. Vulnerable Populations in the Context of Public Health Emergency Preparedness Planning and Response. In: Jennings B, Arras JD, Barrett DH, Ellis BA, editors. *Emergency Ethics: Public Health Preparedness and Response*. 1st ed. New York: Oxford University Press; 2016. p. 135–54.
5. WHO. WHO Interim Protocol : Rapid Operations To Contain The Initial Emergence Of Pandemic Influenza. 2007.
6. UNESCO IBC. Statement on COVID-19: Ethical Considerations From a Global Perspective, Statement of the UNESCO International Bioethics Committee (IBC) and the UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology (COMEST) [Internet]. 2020. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373115>
7. WHO. Guidance For Managing Ethical Issues In Infectious Disease Outbreaks. World Health Organisation. Spain; 2016.
8. WHO. Pandemic Influenza Risk Management [Internet]. World Health Organization. 2017. Available from: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259893/WHO-WHE-IHM-GIP-2017.1-eng.pdf?sequence=1>.
9. UNESCO IBC. Report Of The IBC On The Principle Of Individual Responsibility As Related To Health [Internet]. Paris; 2019. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000367824>

10. Cetron M. Isolation, Quarantine, and Infectious Disease Threats Arising From Global Migration. In: Halabi SF, Gostin LO, Crowley JS, editors. *Global Management of Infectious Disease After Ebola*. 1st ed. New York: Oxford University Press; 2017. p. 245–56.
11. WHO. *Managing Epidemics: Key Facts About Major Deadly Disease*. 1st ed. Luxembourg: World Health Organization; 2018. 1–260 p.
12. UNESCO. *Biyotik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* [Internet]. 2005. Available from: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146180_tur
13. British Medical Association. *COVID-19 – Ethical Issues. A guidance note* [Internet]. 2020. Available from: <https://www.bma.org.uk/media/2226/bma-covid-19-ethics-guidance.pdf>
14. Aacharya RP, Gastmans C, Denier Y. Emergency department triage: an ethical analysis. *BMC Emerg Med* [Internet]. 2011 [cited 2018 Dec 5];11(16):13. Available from: <http://www.biomedcentral.com/1471-227X/11/16>
15. WHO. *Ethical Issues Related To Study Design For Trials On Therapeutics For Ebola Virus Disease* [Internet]. 2014 [cited 2020 Apr 13]. Available from: <http://www.who.int/csr/resources/publications/ebola/ethical-considerations/en/>
16. UNESCO IBC. *Report of the IBC On The Principle Of The Sharing Of Benefits* [Internet]. 2015. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233230>
17. UNESCO IBC. *Report of the IBC on the Principle of Non-discrimination and Non-stigmatization* [Internet]. 2014. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000221196>
18. UNESCO IBC. *The Principle Of Respect For Human Vulnerability and Personal Integrity* [Internet]. Paris; 2013. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000219494>